

MUSTAFA KAMAL ATATÜRK VƏ NƏRİMAN NƏRİMANOV

(Böyük türk xalqına məhəbbətdən qaynaqlanan qardaşlıq)

Teymur ƏHMƏDOV

Nəriman Nərimanovun Şərqi ölkələri ilə Sovet Rusiyası arasında diplomatik əlaqələrin yaradılmasında böyük xidmətləri olmuşdur.

Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında diplomatik əlaqələrin yaradılması N.Nərimanovun siyasi fəaliyyətində misilsiz hadisə - "sənəd və mənbələrdə öz əksini tapsa da, tarixi dəyərini almamış", demək olar ki, unudulmuşdur. Bu barədə türk tədqiqatçısı Hüseyin Adıgözəl "Atatürk, Nərimanov və Kurtuluş Savaşı" mövzusunda ilk olaraq tədqiqata cəlb etməklə Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində "unudulmuş səhifələrin" - tarixi həqiqətin bərpa edilməsi Nərimanovun bir müdrik şəxsiyyət kimi Türk-Azərbaycan birliyinə sədaqətini nümayiş etdirir. Onun müdrik siyasi xadim kimi portretinin bərpasına kömək edir.

Hüseyin Adıgözəl tarixçi kimi toxunduğu mövzuda əsər yazmasının məqsədini şərh edərkən yazır: "Qurtuluş savaşımızın ən təhlükəli günlərində, bir qardaş olaraq əlini uzadan və əlindən gələn bütün yardımları yapan Sovetlər Birliyindən Türk Qurtuluş Savaşına böyük dəstək verən Nəriman Nərimanovun bir kommunist olsa da, Türk olduğundan, Türk millətçisi olduğundan zərrə qədər şübhəmiz yoxdur. Onun Kommunist olması bizə yardım etməsinə əngəl olmadığı kimi, bizlər də onun kommunist olmasına baxmayaraq, onun Türkiyə türkləri və türk milləti üçün etdiklərini əsla unuda bilmərik. Tarix olduğu kimi, yazılmalıdır ki, Türk birliyinin təməli sağlam olsun! ("Respublika" qəzeti, 19 iyul 2019-cu il).

Məlum olduğu kimi Nəriman Nərimanovun Türkiyəli türklərlə ilk tanışlığı 1909-1913-cü illərdə Həştərxanda olmuşdur. Sürgün illəri nəzarət altında olan N.Nərimanov burada gizli inqilabi fəaliyyətini leqal tədbirlərdə məharətlə davam etdirirdi. Onun "Şurayi-islam cəmiyyəti"ndə təşkil olunan tədbirlərdə tatar, rus, qazax, qırğız və türk zabitləri də iştirak edirdilər.

Hüseyin Adıgözəl yazır: "Birinci Dünya Müharibəsində əsir düşən və Həştərxana göndərilən türk zabitləri ilə (Nərimanov) orada qarşılaşmış və onlardan aldığı məlumatlarla Türkiyə və türklərin vəziyyətindən xəbər tutmuş, Qurtuluş Savaşı müddətində çətin durumda olan Türkiyə türklərinə əlindən gəldiyindən də daha artığını yarpaq, yardım etməyə çalışmışdır" ("Respublika" qəzeti, 19 iyul 2019-cu il).

Birinci Dünya Müharibəsi hər yerdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ictimai-siyasi və iqtisadi gərginlik yaratmışdı. Anadolu cəbhəsində türk hərbi qüvvələrinin uğursuzluğu nəticəsində minlərlə hərbi və mülki əsir Rusiya ərazisindəki düşərgələrə göndərilirdi.

Vladıqafqaz dəmiryolunda qapıları bağlı yük vaqonlarında həftələrlə ac, susuz vəziyyətdə Urala, Sibirə, eləcə də Səmərqənd, Krasnoyarsk, Tula, Həştərxan və Bakı şəhərlərinə göndərilən hərbi əsirlər arasında yüzlərcə insan dözə bilmir, dünyasını dəyişirdi. Əsirlərin məskunlaşdıqları həbsxanalardakı şərait isə daha dözülməz idi. Bakıya əşalonla gətirilən hərbi əsirlər gecələr dəniz limanından Nargin adasına ciddi rejimli əsir düşərgələrinə "Knyaz Borodanski" gəmisində daşınırdı. N.Nərimanovun rəhbərlik etdiyi "Hümmət" təşkilatı bundan xəbərdar idi. Lakin qadağan olunmuş zonada nələr baş verdiyini bilmirdilər.

Nərimanov Bakı şəhər Dumasına seçildəndən sonra onu narahat edən Nargin adasında saxlanan türk əsirlərinin vəziyyəti ilə maraqlanırdı. O, həmfikirləri ilə Dumada bir komissiya seçib Nargin adasına göndərilməsi məsələsini tələb edir. "Hümmət" 1917-ci il 28 noyabr tarixli sayında yazır: "Duma komissiyası seçdi. Həmmən komissiyada bolşeviklər tərəfindən yoldaşımız Nərimanov bir neçə adamla Nargin cəzirəsinə gedib əsirlər barəsində mükəmməl məlumat toplayırdı. Bu barədə Dumada bir məruzə oxuyacaqdır".

Bakı şəhər Dumasının "Təhqiqat komissiyası"nın üzvləri-Nəriman bəy Nərimanov, Əbdülbağ Məmmədov, Ağa Məhəmməd İbrahimov, Mürsəlov, eləcə də, Almaniya, Danimarka və İsveçrə səfirliklərinin əməkdaşları Nargin cəzirəsində məhbusların vəziyyəti və saxlanma şəraiti ilə tanış olanda dəhşətə gəldilər.

Burada minlərlə hərbi və mülki əsir taxta baraklarda anti-sanitariya şəraitində yaşayırdı. Baraklar arasında çadırlarda vəziyyət daha dözülməz idi. Hər yerdə natəmizlik, üfunət 400 nəfərlik xəstəxanada ağır xəstələrə tibbi yardım göstərmək üçün dava-dərman çatırmırdı.

Məhbusların bənizi solğun, kədərli idi. Onlar maddi və mənəvi sıxıntı çəkirdi, həftələrlə içməli suya həsrət qalırdılar.

Rus və erməni mühafizəçiləri məhbusları ciddi rejimdə saxlayır, onlarla çox kobud davranırdılar.

"Açıq söz" qəzeti 1917-ci il 7 dekabr tarixli sayında "Təhqiqat komissiyası" üzvlərinin Nargin cəzirəsində gördüklərini belə şərh edir:

"Cəzirədə yaşanan dəhşətli vəziyyətin izlərini gören komitə üzvləri hönkür-hönkür ağlamaqdan özlərini saxlaya bilmirdilər. 400 adam yerləşəcək xəstəxanada 1200 xəstə balıq kimi bir birinin üstünə tökülmüşdü, bəzisi can verirdi, bəzisi "Əfəndim, su", "Əfəndim, yemək" deyər qışqırırdı. Bir tərəfdən isə o gün ölmüş 40 əsir bir birinin üstünə yığılıb dururdu. Gündə 40-a qədər əsir acından, susuzluqdan, soyuqdan tələf olurdu. Nə əyinlərinə geyinməyə geyimləri, nə bir də yandırmağa yanacaqları var idi. Bir çoxları başlarının altına kərpic qoymuşdular. Quru taxta üstündə yatmaqdan çoxlarının yanlarında böyük yaralar əmələ gəlmişdi. Mülki əsirlər arasında 80 yaşında qocalarla yanaşı, 2 yaşından 15 yaşına qədər körpə uşaqlar da var idi.

Daha sonra Nərimanov adada 700-ə qədər səksən yaşlarında ahılın, 2 ya-

şından 15 yaşına qədər körpə uşaqların olduğunu və bunların hamısının Qafqaz cəbhəsindən gəldiklərini bildirərək sözlərini bu cümlələrlə tamamlamışdır: "Bura bir cəzirə deyil, məzardır. Elə bir məzardır ki 1000 nəfərə qədər adam qıraqda oturub öz növbəsini gözləyir".

Axşamçağı Nargin adasından şəhərə yorğun qayıdan Nəriman Nərimanov evdə özünə aram tapa bilmədi. Papirosu-papirosa caladı, yazı masasına dirsəklənib fikirləşdi. O, Nargin adasında əsirlərin dözülməz halını görüb dəhşətə gəlmişdi. Onlara təcili kömək göstərmək fikri onu tərk etmirdi. O, otaqda bir qədər var-gəl etdi. Bakı şəhər Dumasına əsirlərin vəziyyəti, onlara təxirə salmadan kömək barədə məruzə yazmağı qərara aldı.

Nərimanov stolun üstündəki zəif işıqlı lampanın piltəsini qaldırdı, otaq işıqlandı.

O, ağ vəərəqləri qabağına çəkdi, qələmi mürəkkəbə batırıb xeyli düşündü. Həyəcandan fikrini toplaya bilmirdi: haradan başlasın? Bir qədər sonra gördüklərini təfəssilatı ilə yazmağa başladı.

Nərimanov məruzəsini başa çatdıranda artıq dan yeri sökülmüşdü. Pəncərəyə düşən şəfəqlər otağı işıqlandırmışdı. O, lampanı söndürüb, bir çimir yuxu almaq üçün divana uzandı.

Ertəsi gün Nərimanovun "Hümmət" qəzetində (28 noyabr 1917-ci il) "Göz yaşlı tökdürən Cəzirə" məqaləsi dərc olundu. Nərimanov ürəkəğrısı ilə yazırdı: "Kaş mən bu cəzirəyə getməyeydim. Kaş bir dəri, bir sümük bədənləri, sifətsiz gözləri, ah-zar edən insanları görməyeydim. Kaş "əfəndim, su!", "əfəndim, yemək!", "əfəndim, paltar!" sözlərini eşitməyeydim. Kaş çılpaq, dodaqları soyuqdan titrəyən, üzləri bozarmış atasız-anasız balaca balalarla sözləşməyeydim. Kaş xəstəxanada başları kərpic üstə can verən igidlərə rast gəlməyeydim!

Min iki yüz insan balası hazır ölüm növbəsində durubdur. Altı min də bu növbəyə hazırlaşır. Tifmi, vəbamı və ya bir qeyri-sirayətədiric mərəzmi bunları cəzirəyə qurban edəcəkdir?

Yox, yox!

Aclıq! Susuzluq və soyuq!

Müsəlmanlar "əfəndim, su!.." deyib gözlərinizə baxdıqda guya demək istəyirlər: Siz insanmısınız? İnsaniyyətə dair qanunlarınız varmı? Siz millət balasıyızmı? Zavallı millət balalarına cavabınız nədir?

Sizə baxan, sizi mühakiməyə çağıran bu gözlərdə siz bu sözləri oxuyursunuz? Oxuyub da ürəyiniz sıxılır, gözləriniz ixtiyarsız yaşayır.

Mən tab gətirə bilməyib ixtiyarsız ağladım...

Ağlamamaq mümkündürmü? Vaxtında ata-ananın göz işığı və sonra uşaqlar pərəstdarı və daha sonra vətən qəhrəmanı bir insan indi ilanlar məskəni olan susuz bir cəzirədə can verirkən, quru, partlamış dilini çıxarıb deyir: "əfəndim, su!", "əfəndim, yemək!", "paltar!". İndi mən də qulaqları eşidənlərə, vicdanları oyanmışlara üzümü tutub da o zavallı cəzirə əsirlərinin sözlərini təkrar edirəm: "əfəndim, su!", "əfəndim, yemək!", "paltar!". Bu göz yaş tökdürən cəzirə sizi gözləyir, sizə ümid bağlayır. Əmin olunuz, siz də mən gördüyümü görsəydiniz və əlinizdən bir şey gəlmədiyini düşünsəydiniz, siz də mənim kimi deyərdiniz: kaş bu cəzirəyə getməyeydim!".

1917-ci il dekabrın 5-də səhər saat 11-də Bakı şəhər Dumasının növbəti iclası başlanmışdı. Ayrı-ayrı fraksiyaları təmsil edən Duma üzvləri və qonaqlar öz yerlərini tutmuşdular. Nəriman Nərimanov çıxış üçün söz aldı, zalda oturanlara müraciətlə dedi:

-Cənab Duma üzvləri, Nargin cəzirəsində əsirlərin vəziyyəti haqqında məruzəm hazırdır. Əgər lazım bilsəniz, ərz edə bilərəm.

Zaldan "Xahiş edirik"-sədaləri eşidildi.

Nəriman Nərimanov xitabət kürsüsünə yaxınlaşdı. Zala tam sükut çökmüşdü. Nərimanovun yorğun, kədərli, bir az da qəzəbli, ittihadmedici sözləri hamını sanki, sehirləmişdi. O dedi:

"Cəzirənin halı hər tərəfdən fənadır. Buradakı evlər adamlar üçün tikilməyibdir. Bu evlər qaranlıq, üfunətli, soyuq daxmalardan ibarətdir. Bunların soyuqluğuna səbəb nəinki soba yandırılmamasıdır. Xeyr! Burada heç vaxt soba yandırmazlar. Çünki odun yoxdur, bu daxmaların soyuqluğuna səbəb taxtaların aralarında olan deşiklər və damların üstəki şüşəsiz pəncərələrdir".

"Mən sağlamlar üçün bişən şorbanı gördüm: itini sevən kişi bunu itinə verməz", su da burada çox vaxt tapılır.

"Burada insanlar susuzluqdan can verirlər".

Bu zavallı əsirlərin hallarını daha aşkar nəzərə gətirmək üçün burada bir neçə sifralar söyləmək istərdim. Hazır hər gün 40-45 adam ölməkdədir.

Nə isə bu cəzirə bir məzardır. Bu məzarın kənarında hazır min adam növbədə durubdur və 7 min sağlam adam da bu növbəyə hazırlaşır. Gərəkdir daşürəkli olasan da bu vicdansızlığa davam edəsən: acıqlı, hirsli halında insan insan barəsində bu dərəcə vicdansızlığa meydan versə, bəlkə də təbii ola. Fəqət mürur ilə hər saat, hər gün, həftələr, aylar, illərlə bu hərəkdə bulunmaq insanlıq hərəketi deyildir. İnsan balası ilə bu tövr rəftar nəinki azad Rusiyada gərəkdir görünməsin, hətta vəhşilər arasında görünməyibdir" ("Hümmət" qəzeti, 11 dekabr 1917-ci il).

Hamı bəşəri cinayətə qarşı ittihadı dinləyirdi. Necə olub ki, "qulaqlarının dibində" Rusiya hökumətinin yaratdığı dəhşətli soyqırım düşərgəsindən xəbərsiz olublar. Yüzlərlə insan ac, susuz, soyuqdan, xəstəlikdən, zorakılıqdan ölüb. Hamı xəyanət qurbanlarının ruhu qarşısında özlərini günahkar bilir, qəzəblənirdi.

Nərimanovun məruzəsindən sonra çıxış edənlər əsirlərə yardım komitəsi yaradılması məqsədilə xüsusi komissiya qurulmasını təklif edirlər.

(Davamı var)